

sociologijski aspekti revitalizacije poljoprivrede

svetozar livada

filozofski fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

Autor analizira sociologijske aspekte revitalizacije poljoprivrede, polazeći pri tom od prostora kao mjesta življenja, od naselja ruralnog tipa kao načina stanovanja i od ljudi i njihova rada. Ističe da je u našem poslijeratnom razvoju stihijnu industrijalizaciju pratila urbanizacija, ali ne kao način življenja nego kao selogradnja.

Kao glavne razvojne probleme poljoprivrede navodi: nedovoljnu socijalizaciju sredstava i rada u poljoprivredi, nerazriješen odnos između ratarstva i stočarstva, usitnjenost posjeda, nepovoljne socio-demografske strukture seoskog i poljoprivrednog stanovništva, supostojanje pet zemljoradničkih modaliteta, marginalizacija zemljišta kao sredstva za proizvodnju i dr. Ti su problemi posebno izoštreni u brdsko-planinskim područjima zemlje.

Sa stanovišta populacijske politike i prostornog razmještaja stanovništva ovi se odnosi moraju revitalizacijom seoskog i poljoprivrednog stanovništva uravnotežiti. Pri tom je potrebna transformacija cjelokupne agrarne politike, s polazištem reorganizacije i revitalizacije poljoprivrede.

primljeno veljače 1987.

—→ Da bismo uočili nužnost revitalizacije poljoprivrede, potreban je bar kraći historijski osvrt na njen dosadašnji razvoj.

Povijesna je činjenica da smo bili »najseljčkija zemlja« među evropskim narodima. Naše je seljaštvo bilo obraslo historijskim talogom mahovine – autarkičnom samodovoljnom poljoprivredom sa pet refleksija vlasničkih odnosa: kolonatom, beglucima, tapijskim feudalizmom, feudalizmom zapadnog tipa te najposlije općinskim zadružnim zemljišnim vlasništvom ili tzv. nadjeljenim zemljištem u Vojnoj Krajini. Agrarna prenapućenost seljaštva bila je osnovno obilježje života: zemlja nije mogla prehranjivati sve one na njoj rođene. Stambeni i gospodarski fond bio je slab, trošan i od oskudne građe (brvnare, bondurače, kuće od ćerpića, kamene kuće i drugi oblici tzv. »historijske seljačke kuće«). Osnovno tehničko sredstvo rada bilo je tradicionalno: drveno ralo s plugom, a dominirala je volovska i kravlja vučna sprega. Vladala je nepismenost i funkcionalni analfabetizam. Seljaštvo je u drugi svjetski rat ušlo prezaduženo. Njegove biološke reproduktivne stope kretale su se u granicama fiziološkog maksimuma. Te i neke druge činjenice bijahu osnovna poluga za njegovu opciju u

oslobodilački rat u drugom svjetskom ratu. Seljaštvo je bilo željno promjena.

Pobjedom revolucije započeli su u seoskim strukturama procesi promjena bez presedana. To bijaše prava smjena civilizacijskih odnosa u kojoj klasično seljaštvo kao jučerašnji dominantni način življenja nestaje s povijesne scene.

Proces industrijalizacije u nas tekao je bez industrijalizma kao mentaliteta, što će reći bez racionalnosti, ekonomičnosti, velikih serija, tržišta. Zbivao se stihijno, a praćen je procesima ekzodusa najvitalnijih fizičkih i intelektualnih snaga iz sela i poljoprivrede. Taj proces, pored izrazitih prednosti, imao je još i više negativnih implikacija:

- a) odlaskom najvitalnijih fizičkih i intelektualnih snaga ljudskog faktora stvorila se negativna selekcija koja je ostavljala iza sebe »rezidualne komponente taloga« manje sposobne za inovacijske procese u selu i poljoprivredi;
- b) poremetila se spolno-dobna struktura i narušila biološke reproduktivne osnove sela, osobito poljoprivredne;
- c) razarana je tradicionalna osnova života sa svojim institucijama mnogo brže nego što su se stvarali novi i moderniji oblici življenja;
- d) direktni odlazak u gradove, u industrijske procese rada, poslije posredovanjem školovanja doveo je do minorizacije poljoprivrednika u ukupnoj populaciji, s jedne strane, i depopulacijskih tendencija u pretežnoj većini seoskih naselja, s druge. Stanovništvo je krenulo s juga prema sjeveru, s izvora prema ušćima rijeka, s brdsko-planinskih prostora u podnožja, iz sela u gradove, iz poljoprivrede u industriju. Od imobilne populacije postala je relativno mobilna, socijalno ali još više prostorno. To je dovelo do nepoželjnih relokacija stanovništva.

Kako je stihijni proces industrijalizacije pratio drugi proces, urbanizaciju, ali ne kao način življenja nego kao »selogradnju« preko 80% stambenoga i gospodarskog fonda na selu novoizgrađeno je ili obnovljeno na starim ognjištima. To je umanjilo važnost urbanizacije sela i onemogućilo njegovu modernizaciju usklađenu s drugim procesima društvenih odnosa i potreba. Tako su kroz selo »protutnjala stihijno četiri urbanizacijska vala«: elektrifikacija, razvoj prometne mreže, masovni mediji i razvoj komunalnog sistema. Nažalost, oni nisu usklađeni s današnjim potrebama sela, ni opsegom, ni sadržajem, ni kvalitetom izrade, a niti imaju značaj velikih sistema. Dobrim dijelom to je prejudicirano »stihijnom obnovom sela na starim ognjištima« pa je takvu disperziju aglomerata praktično nemoguće zadovoljiti modernijim urbanim institucijama. Tu leže osnove za rekonstrukciju sela kao pretpostavke revitalizacije sela i poljoprivrede.

Premalo je u toku ovih procesa učinjeno na socijalizaciji sredstava i rada na selu i u poljoprivredi, jer društveni sektor drži samo 17% površina obradiva zemljišta i oko 8% stočnog fonda. A još manje je učinjeno na području socijalizacije ljudskih potreba na selu. Zdravstveno je osiguranje uvedeno šezdesetih godina, a mirovinsko nedavno, ali nije zasnovano na ekonomiji seoske osnove minuloga i tekućeg rada. Osim toga, društveni je sektor neravnomjerno raspoređen i nejednako razvijen po raznim područjima i u različitim granama djelatnosti.

Sve su te činjenice djelovale da su tradicionalni vlasnički odnosi na zemlji, prije svega zbog nedosljedne agrarne politike, djelovali na daljnje usitnjavanje gospodarstva i parcelaciju posjeda. To je dovodilo u raskorak željene društvene ciljeve i stvarne odnose u poljoprivredi. koja ie

neprestano u nezavidnom položaju, osobito zbog očitog i neprestanog raskoraka između agregatne potražnje i ponude, zbog niske produktivnosti rada, načina obrade tla, zbog nesređenoga i heterogenog zemljišta, s tendencijom daljnjeg usitnjavanja, degradacije i zanemarivanja. Povećava se, primjerice, broj malih i najmanjih posjeda. Najslabije gnojimo, oko 100 kilograma po hektaru aktivne materije, s tendencijom smanjenja dostignutog nivoa. U nas se najmanje površina navodnjava (oko 2%/), najmanje se branimo od elementarnih nepogoda (svega 3 milijuna ha i to pasivno). Oko 300.000 ha sjetvenih površina izloženo je godišnje razornim nepogodama.

Istovremeno postoji hiperekipiranost i hipoekipiranost u poljoprivredi: imamo oko 900.000 traktora svih vrsta što ih je dosadašnja industrija proizvela, sa tri priključka prosječno. Zbog latentne krize stočarstva nerijetko dolazi do dubljih kriznih stanja u poljoprivredi s pokoljem matičnog stada. Stajnjak se u nas primjenjuje u simboličnim prostorima. Nestručna primjena kemizacijskih procesa u proizvodnji (umjetna gnojiva, herbicidi itd.) nerijetko utječe na degradativne procese s nesagledivim posljedicama. Osim toga, načini obrade tla, nestručnost i drugi negospodarski odnosi također otvaraju mogućnost marginalizacijskih i degradativnih negospodarskih odnosa prema zemlji (slaba zaštita, male drenaže, pretjerano tlačenje tla teškom mehanizacijom, neujednačena izmjena kultura, erozija i drugi prirodni procesi).

Najveći je problem u tome što u našoj poljoprivredi nije razriješen odnos između ratarstva i stočarstva, a posljedica je toga stagnacija ili zaostajanje u ratarstvu, s jedne strane, i značajno smanjenje stočnog fonda, s druge.

Ovi odnosi utječu na anakronične tendencije daljnjeg usitnjavanja posjeda i njegovu parcelaciju. Prosječna veličina gospodarstva u nas kreće se oko 3,5 ha poljoprivrednih, te 2,9 obradivih površina. Međutim, seljački je posjed rasparceliran na 7–9 parcela po gospodarstvu, a sastoji se iz 47 milijuna katastarskih čestica, što čini oko 17 milijuna parcela. Dakle, umjesto klasične koncentracije i centralizacije, u poljoprivredi se zbiva anakronični proces dekoncentracije.

Iako se u selu i poljoprivredi zbivaju procesi radikalne izmjene socijalnih struktura jer su u njima zastupljeni svi profili suvremene nomenklature zanimanja, pretežna većina stanovništva u selu i gradu na razne je načine vezana za zemlju. Procjenjuje se da je u poratnom razdoblju selo i poljoprivredu napustilo oko 7 i pol milijuna stanovnika. Ali milje agrarnih interesenata jest takav da dominira negospodarski odnos prema zemljištu kao općem dobru sadašnjih i budućih generacija. Naime, oko milijun hektara obradivih površina drže nepoljoprivrednici koji su socijalno i prostorno udaljeni i od sela i od poljoprivrede. Zatim, zbog promjene starosne strukture poljoprivrednika oko milijun i pol hektara zemljišta drže tzv. staračka domaćinstva koja su se od nekadašnje jedinstvene proizvođačko-potrošačke kategorije gospodarstva pretvorila isključivo u potrošačku jedinicu – domaćinstvo. Nažalost, ovisnu. To je najteži uteg današnjeg ogradara, jer je riječ o nominalnim vlasnicima velikog bogatstva koje je izloženo marginalizaciji i špekulativnim procesima.

Slijedeća kategorija jesu tzv. mješovita gospodarstva. Ona drže oko 60% obradivih površina. Njihov je broj u stalnom porastu, a njihov odnos prema iskorištavanju zemljišta uvelike ovisi o značaju i veličini nepoljoprivrednog dohotka, sastavu radne snage, kvalifikacijskoj strukturi, opremljenosti sredstvima rada, te interesu i ljubavi za poljoprivrednu proizvodnju.

Na četvrtom su mjestu tzv. čista poljoprivredna gospodarstva koja se smanjuju na račun povećanja prethodna tri tipa. Nažalost, ovo su rezidualne kategorije u poljoprivredi, jer su izraz tzv. negativne selekcije u selu i poljoprivredi. Njihova opremljenost u pravilu je niža i manje su sklona inovativnim procesima od drugih poljoprivrednih domaćinstava. Brojni proturječni činioци imaju za posljedicu sporu ili nikakvu modernizaciju, stalni raskorak između agregatne potražnje i ponude. To je rezultat, prije svega, nekonzistentne agrarne politike i negospodarskog odnosa prema zemlji kao uvjetu i faktoru proizvodnje. S formalnog stanovništva još od »Fočanskih propisa« pa do kasnijih rezolucija i programa SKJ, suglasno marksističkoj doktrini u agraru, »zemlja pripada onima koji je obrađuju«. Međutim, u praksi to nije tako pa su implikacije nesa­gledive. Zbog te činjenice agrarni su procesi zadržali tradicionalne tokove.

Uz to u industrijsko-urbanim tokovima smanjene su obradive površine u poratnom razdoblju u nas, gotovo za 5,8%, u razvijenim zemljama Evrope u istom razdoblju za svega 0,9%.

U nas je poznato pet zemlјovlasničkih modaliteta odnosa prema zemlji kojih nigdje u svijetu nema toliko:

1. Vlasnik i posjednik zemlje jest privatna osoba koja tu zemlju iskorištava kao osnovni izvor sredstava za život (individualni posjednici, vlasnici zemlje, seljaci, poljoprivrednici ili inokosni posjednici).
2. Vlasnik zemlje jest privatna osoba, a zemlju koristi i posjeduje društvo (zakup i razni vidovi udruživanja i kooperacije).
3. Vlasnik zemlje jest društvo, a zemlju iskorištava i obrađuje privatna osoba, i to zbog nekoliko okolnosti: uzurpacije površina (stare i nove), nemogućnosti da društvo organizira proizvodnju na svojim površinama (privatni zakup društvenog zemljišta, osobito pašnjačkih površina), osvajanja degradiranog društvenog zemljišta bez prijavljivanja (krčenje šikara, preoravanje utrina, isušivanje bara itd.).
4. Vlasnik zemlje jest jedna privatna osoba, a koristi je druga privatna osoba ili kao dogovoreni zakup (napolica za novac, ili u drugim oblicima), ili u obliku jednostranog korištenja (uzurpacije), ili kao »komencija« u Slavoniji za uzdržavanje vlasnika.
5. Vlasnik zemlje jest privatna osoba, a zemlju ne koristi nitko (»socijalni ugar« staračkih domaćinstava, nezemljoradničkih domaćinstava, nesposobne osobe i dr.). Uzroci tog oblika jesu: migracije, zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima, poremećaj u starosnoj i spolnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva itd.).

Unutar tih modaliteta postoje međusobna prožimanja i isprepletanja, a uzrokovana su nesređenim imovinsko-pravnim odnosima, negospodarskim odnosom prema zemlji i nesređenim katastarskim registraturama, te gotovo nikakvom kontrolom primjene pravne regulature.

Parcelarna ekonomija, drobljenje posjeda, marginalizacija zemljišta valjalo bi da budu u središtu pažnje revitalizacije poljoprivrede, želimo li zaustaviti negativne trendove i započeti modernizaciju širih razmjera. U protivnom, klasično, agrarno i seljačko pitanje pretvorit će se u široko društveno pitanje jer je već danas budžetska stavka obiteljskog života najopterećenija troškovima prehrane.

Sa sociologijskog stanovišta ta se revitalizacija i modernizacija mora zasnivati na znanstvenim interdisciplinarnim osnovama. Dakle, mora se postupiti planski s jasnim naznakama kratkoročnih i dugoročnih ciljeva. Polazne osnove u ovim pristupima moraju biti bilance stanja, bilance mogućnosti i bilance potreba. U sva tri pristupa mora se ići po rangu prioriteta, analize i postupka revitalizacije.

Stojimo li na stanovištu da se socijalizam gradi »za čovjeka i po mjeri njegova bića«, onda u revitalizaciji poljoprivrede moramo polaziti od sela kao tipa naselja i seljaka kao stanovnika, odnosno kao poljoprivrednika. To drugim riječima znači da moramo pristupiti selu sa stanovišta revitalizacije njegove ljudske i proizvodne osnove. Naime, već je drugu deceniju biološka reprodukcija poljoprivrednika negativna, a poljoprivredno je zanimanje od 50 izabranih na 49. mjestu.

Držeći se Marxove logike »zakona stanovništva«: »da svaki historijski način proizvodnje određuje i proizvodnju ljudi«, moramo uskladiti takav način proizvodnje koji će doista i u seoskim prostorima određivati »proizvodnju ljudi«. Drugim riječima, svaka socijalizacija sredstava i rada u selu i poljoprivredi mora istovremeno značiti i socijalizaciju ljudskih potreba.

To je proces u revitalizaciji sela i poljoprivrede koji pod udruživanjem sredstava i procesa rada podrazumijeva slobodnu asocijaciju proizvođača po mjeri čovjeka, njegovih polivalentnih interesa, mogućnosti i potreba. Polazna pretpostavka za revitalizaciju seoskoga i poljoprivrednog stanovništva mora biti sadržana u sveukupnoj populacijskoj politici cijele zajednice. To više što danas u našem selu živi oko 51% od sveukupne populacije. Izvjestan broj naselja jest klasičnoga ruralnog tipa, zatim novijeg tipa tzv. »mješovitih naselja« i dobrog dijela urbanih aglomerata različitih obilježja urbanog kontinuuma.

Treba zaustaviti neracionalnu relokaciju populacije iz seoskih prostora. Naime, od ukupno 27.316 naselja u 9.118 došlo je do depopulacijskih tendencija. Neka su već samo geografski pojmovi. Taj proces treba zaustaviti gdje god ima socioekonomske osnove. U daljnjih 9.073 naselja zbiljavu se snažne emigracijske tendencije prema gravitacijskim središtima. Nerijetko u ona udaljenija, metropolska, pa čak i u inozemstvo. U 7.307 naselja, većinom prigradskoga ili ruralno-urbanog kontinuuma dolazi do blažega ili većeg povećanja stanovništva. Tek u 1.811 naselja, pretežno urbanog tipa, dolazi do konstantnog povećanja stanovništva. Nažalost, tu je tendencija prenaseljavanja gradova i industrijskih pogona kao nova drama novih socijalnih tenzija naših gradova.

Sa stanovišta populacijske politike i prostornog razmještaja stanovništva ovi odnosi moraju se upravo revitalizacijom seoskoga i poljoprivrednog stanovništva uravnotežiti. Jer, prema suvremenoj demografskoj teoriji tranzicije i teorijama urbanizacije suvremena civilizacija ne može urediti i izgraditi gradove, a istovremeno zanemariti njegovu podlogu, okolinu, tj. selo. Nema parcijalne urbanizacije društva!

S jedne strane imamo devitalizaciju ruralnih naselja, a s druge stihijnu prenaseljenost urbanih aglomerata sa insuficijencijom elementarnih potreba (opskrbe vodom, komunalijama i energentima, stambenim problemima, institucionalnom insuficijencijom itd.).

U tim procesima udaljavani su vitalni kontingenti sela od resursa: polja, ruda, šuma, izvora života, vode, energije, sela, selišta, gospodarskih osnova, lokalnog miljea, života i rada. Relokacija stanovništva bez pripreme sa predominantnom opcijom seoskog stanovništva u gradove dovodi do

poseljačenja urbanih aglomerata. Preseljenje biološke reprodukcije u nepripremljene gradske aglomerate devitalizira ruralne prostore i onemogućuje socijalnu i biološku reprodukciju u njima. Tako je pad bioloških stopa poljoprivrednika već godine 1971. iznosio -7, a danas iznosi -10. Odlazak populacijske mase iz sela i poljoprivrede bio je veći od njegova prirodnog priraštaja. Tako se poremećena spolno-dobna struktura poljoprivrednog stanovništva izlaže snažnoj devitalizirajućoj regresiji, a napose ubrzanom starenju. Prosječna starost poljoprivrednika iznosi oko 40 godina, a kritični prag starenja jest 30 godina. Indeks starosti poljoprivrednika jest 1,4, a kritični prag 0,4. Udio starijih od 60 godina u ukupnoj poljoprivrednoj populaciji kreće se 15–20%, a granični prag starenja jest 12%. Istovremeno pored procesa senilizacije u selu i poljoprivredi snažno se zbiva proces feminizacije. Tako danas oko 75% poljoprivredne proizvodnje otpada na žensku populaciju u podmakloj dobi.

Tek interdisciplinarnim ruralnim planiranjem obnove i modernizacije naselja, mreže naselja, velikih sistema, službi, institucija, uređenja atara, središnja katastra i podizanja kvalitete života, moguće je vezati populaciju za određeni prostor i lokalitet. Ekonomičnijim iskorištavanjem resursa i gravitacijskih središta zaustavio bi se dosadašnji proces metropolitizacije, odnosno bijega u glavne centre. Po rangu prioriteta u revitalizaciji seoskog života dolaze oni industrijski procesi koji su se u praksi potvrdili kao funkcionalni u dokidanju arhaizama klasičnog seljaštva, a to su oni procesi koje se zasnivaju na lokalnim resursima, ali i veliki sistemi koji svojom globalizacijom stvaraju standarde proizvodnje i potrošnje.

Uz to valja obnoviti i otvarati zanatske i uslužne radnje i razvijati malu privredu. Naše je selo hipertrofirano ekspanzijom podizanja standarda domaćinstva, uz zanemarivanje gospodarske opreme. Nabavilo je mnogo uslužnih sredstava, aparata bijele tehnike i radiofonike, »traktorizacija« je gotovo potpuna, ali manjkaju servisi i to ih poskupljuje ili pretvara u »mrtve kapitale«. Brojna seoska naselja nemaju osnovnih uslužnih radnji. Zbog te činjenice po logici »pull-push« teorije bijeda je seoske kontigente više izgonila nego što su ih gradovi i industrija privlačili.

Samo ono ruralno planiranje koje polazi od kompleksne logike profesionalizacije, specijalizacije, institucionalnog pristupa može osigurati socijalnu sigurnost i privrženost mjestu rođenja, života i rada. To više što tamo postoje određene pretpostavke života: prije svega ljudi, zatim stambeni i gospodarski objekti, zemljišta, sredstva rada, te (izvjesna) mreža institucionalne osnove povezivanja ljudi, sredstava i procesa proizvodnje.

Duga tradicija seljačke samouprave u nas, susjedstvo, mobe, samopomoć, solidarnost koja se očitovala u izgradnji dosadašnje infrastrukture u selu i poljoprivredi, uglavnom, samodoprinosom seljaštva, daje garanciju za revolucionarnu modernizaciju, naravno, ukoliko bi se ona digla na organizirano društveno planiranje revitalizacije seoskog života i prostora. Dakle, na planiranim pretpostavkama.

Prema tome, na prvom mjestu selu treba pomoći znanjem, strukama, profesijama; dakle, kadrovima i organizacijom za uređenje seoskog naselja.

Za socijalnu sigurnost seljaštva, posebno poljoprivrednika, od presudne je važnosti profesionalizacija poljoprivrednika, kao i podizanje općega i specijaliziranog, napose profesionalnog obrazovanja za poljoprivredu. Dosadašnji seljak bio je naslonjen na način življenja od poljoprivrede. Zbog te činjenice – da seljak nije u profesionalnom odnosu prema proizvodnji – on ne može ili ne zna iskorištavati resurse, a njegova niska

produkcija ne može alimentirati ni mirovinsko ni zdravstveno osiguranje. Osim toga preventivna medicina u selu i zdravstvena kultura uvelike zaostaje za onom u gradskim aglomeratima. Sva ta naselja u kojima je procesivna industrija uzela maha, u kojima postoje prerađivački objekti, pogoni ili neki drugi oblici radnih aglomerata društvenog sektora, iz temelja su izmijenila svoj lik. Ali više spontano zbog globalnih utjecaja nego planifikacijom ruralnog razvoja.

Poboljšanje povezanosti gradova ili gravitacijskih naselja sa seoskim zaleđem ne mora počivati isključivo na prometu ili na mreži masovnih medija, nego na sveukupnom strujanju kulturnog života, na logici urbanog načina življenja. U tom smislu nužno je prije svega društveno organizirana intervencija u različitim pravcima: podizati mrežu trgovina, samousluga, biblioteka, restorana, ambulanti, domova kulture, ljekarnica, sjedišta klubova, poljoprivrednih službi, skladišta za otkup i najmanjih viškova, servisa za mehanizaciju, za bijelu tehniku, za kućne usluge, agrocentara, pošta, bankovnih filijala, centara za savjetodavne službe preventivne naravi kao što su savjetovališta za žene, za zdravstvenu preventivu, pedagoških centara itd. U mnogim domenama postoji kadrovska i materijalna osnova gotovo na lokalnim osnovama. Ponegdje ona već autonomno transformira kvalitetu života samoorganizacijom sveukupne modernizacije.

Ne to nije sistem jer ne počiva na osnovama ruralne planifikacije, nije interdisciplinarno fundirano, previše je lokalistički intonirano, ne inzistira na horizontalnoj i vertikalnoj povezanosti ljudi, sredstava, institucija, nema jasne kratkoročne i dugoročne vizije što znači nema znanstveno planiranoga sociopolitičkog pristupa.

Sa stanovišta revitalizacije poljoprivredne proizvodnje mora se najprije redefinirati značaj poljoprivredne proizvodnje u privrednom razvoju: što ona znači s osnove resursa, zapošljavanja radne snage i zadovoljavanja sociokulturnih potreba društva. Prema tome, nužno je najprije prostorno-plansko uređenje zemlje, da se jasno zna: 1) što je poljoprivredni; 2) što urbani; 3) što rekreativni i 4) što strateški prostor. Samo tako moguće je zaustaviti nefunkcionalne procese konverzija, arčenje prostora i prejudiciranje budućih urbanizacijskih procesa. Samo tako moguće je razvijati proces prirodne implantacije industrije, nadgradnje u sveukupnom ruralnom miljeu. Konačno, samo tako može se zaustaviti perzistentna penetracija u ruralne prostore s nesagledivim posljedicama.

Poljoprivredno zemljište, napose obradivo, zahtijeva potpunu revalorizaciju i sa stanovišta prostora i sa stanovišta tehničko-organizacijske proizvodnje. Ovo uređenje sadrži u sebi opće, posebne i mnoge pojedinačne ciljeve i potrebe.

Pod općim potrebama podrazumijevamo generalnu revalorizaciju strategije historijsko-ekonomskih sadržaja, tj. tradicije iskorištavanja zemljišta (što znači zasnivanje modernijih oblika koncentracije, zaštite, održanja, oplemenjenja ili uopće humanizacije ruralnog prostora).

Što se tiče posebnih potreba, tu je nužna logika analitičkih prevrednovanja vrsta i kvaliteta zemljišta prema klasama, upotrebnoj vrijednosti, načinu iskorištavanja itd.

Što se pak tiče pojedinačnih potreba sukladno tokovima agrarnih interesenata, vlasnika i posjednika, odnosno korisnika, nužno je inzistirati da je zemljište opće dobro sadašnjih i budućih generacija i da je kao »dobri domaćini« ne možemo ni zanemarivati ni zloupotrebljavati.

Prema tome, na nivou katastarskih općina i katastarskih vlasnika i korisnika nužna je golema društvena, administrativna i proizvodna revalorizacija odnosa, stavova i kontrole.

Još smo u stanju potrebe podizanja opće svijesti o »apsurdu svojine nad parčetom zemljine kugle«. Jer, heterogeni odnos, obilje agrarnih interesenata, različiti načini iskorištavanja graniče s apsurdima. Naša historija poznaje komasaciju kultura kao vid racionalizacije, ekonomičnosti, logike agrorokova u sjetvi, žetvi, ispaši itd. Nažalost, sadašnji fetišizirani vlasnički odnos poligonalne parcelne ekonomije gotovo onemogućuje bilo kakvu racionalnost u širim razmjerama, a najmanje kao zakonitost većih ili gravitacijskih gromada ili pak dominirajućih kultura proizvodnje. To onemogućuje opću rajonizaciju prema subvencijama kulture – odnosno komparativnim prednostima proizvodnje. A to je pretpostavka modernizaciji i optimalizaciji poljoprivredne proizvodnje.

Antropogeno porijeklo većine osvojenih zemljišta golemog truda generacija generacijski nalaže po logici značenja minuloga i tekućeg rada da se zemlja ne može držati »samo za svaki slučaj«, jer ona ima cijenu, društveni značaj i proizvodnu funkciju. Prema tome, moramo pristupiti temeljitoj logici izučavanja prostorne i lokacijske rente u selu i poljoprivredi. U pitanju je najveće dobro kojim raspolažemo i na kojeg se naslanja cjelokupni život sa svojom sveukupnom nadgradnjom. Najprije treba da se počnemo boriti za zaustavljanje negativnih antropogenih zadiranja, devastacija i drugih oblika penetracije. Dodamo li tome prirodna kalanja, erozije, bujišna razaranja, denudacije itd. onda se samo djelomično može sagledati pred kakvom se zadaćom nalazi naša generacija u revitalizaciji ruralnih prostora.

Skidanje patine historijskog taloga i brojnih socioekonomskih i kulturnih sadržaja nije samo tehničko-tehnološko nego društveno pitanje. Da bismo podigli kolektivnu svijest na ekonomičnu logiku racionalnoga i efikasnog iskorištavanja zemljišta potrebna je golema stvaralačka energija svih struka, znanstvena analiza stanja i odnosa u ovoj domeni kao i praktične provjere u stvarnosti. Da bismo tehničko-tehnološki sredili atare, u skladu s tehničkim sredstvima i društvenim odnosima nalazimo se pred generacijskom zadaćom. Koncentracija zemljišta, sređenje posjeda u veće gromade, parcele, itd. nije jednostavna stvar jer ona podrazumijeva ne samo klasične oblike komasacije i arondacije nego istovremeno sređenje vlasničkih odnosa, melioraciju i uređenje infrastrukture. Ne samo da to košta, nego dugo traje i iziskuje golema analitička saznanja i sveopće društvene napore.

Od svih vidova uređenja zemljišta u sadašnjem historijskom trenutku, čini se najprimjerenija tzv. »funkcionalna komasacija« tipa ili modela »Džervin«. To je dobrovoljni oblik komasacije zemljišta ili komasacije kultura s ustupkom odgovarajućih površina za izgradnju infrastruktura, pri čemu se uopće ne dira u vlasnički odnos nego se na osnovi radnoga i materijalnog udjela ubiru »plodovi rada«, uključujući i vlasničku rentu. Svaki drugi oblik daleko je skuplji, duže traje i teže je izvodljiv u pogledu kompletnosti, modernizacije i optimalizacije proizvodnje.

Što se tiče institucija koje treba da provode i organiziraju koncentraciju zemljišta, ostajemo i dalje u dubokom uvjerenju da su tu glavne zadruga sa svojim ekonomijama, PIK-ovi, privredne organizacije, vojne jedinice, bolnice, škole, pa konačno i druge institucije do uključivo svakoga onog pojedinca koji ima osobnog interesa, tehničkih i materijalnih sredstava da zemlju suvremeno obrađuje. U središtu uređenja zemljišta mora biti prije svega suvremena proizvodnja hrane i suvremeni procesi urbaniza-

cije prostora. U realizaciji ovih ciljeva moramo koristiti sve dopuštene ekonomske i neekonomske mjere, jer je riječ o pitanjima od najeminentnijeg značaja za budući razvoj sela i poljoprivrede.

U revitalizaciji ruralno-agrarnog života poseban problem jesu brdsko-planinska područja. Ovdje je interdisciplinarnost povezana s većom selektivnošću.

U revitalizaciji brdsko-planinskih područja mora se polaziti prije svega od populacijskih struktura, privrednih i poljoprivrednih mogućnosti. Mnogi su prostori brdsko-planinskih areala toliko devastirani da njihova obnova i revitalizacija pretpostavlja mnoge privredne, socioekonomske i kulturne zahvate. To prije što su već danas neki prostori »osuđeni na propast«, jer su tamo ugasla ognjišta i mnoga su naselja ostala samo kao geografski pojmovi; dakle, samo kao znak da je i tamo nekad život postojao.

Ipak, najveća potreba revitalizacije brdsko-planinskih prostora leži u njihovim kapacitetima. Naime, prema istraživanjima Petra Markovića, ovo područje zauzima 60% teritorija na kojem živi 45% populacije. U tim je arealima 79% pašnjačkih površina, 44% goveda, 64% ovaca, 28% svinja, 18% živadi, 38% konja, 30% kapaciteta voćnjaka i vinograda, 20% pšenice, 16% kukuruza, 40% ječma, 77% ovasa, 86% raži, 30% povrća i krumpira, 35% graha.

Tamo je pretežno većina šuma, šumskih plodina, divljači i golema osnova za organizirani izletničko-rekreativni turizam. Pa, zar se te činjenice i resursi smiju dalje zanemarivati, prepustiti stihiji umjesto znanstvenoj logici organizacije rada i života.

Logika obnove i opće revalorizacije brdsko-planinskog prostora mora počivati na logici revitalizacije ovih prostora s našim historijsko-prostornim specifičnostima i mogućnostima obnove i modernizacije života. Razvijeni svijet u obnovi naselja brdsko-planinskih područja i proizvodnog življenja poljoprivrednih areala pristupao je kompleksno. Prije svega, sukladno komparativnim prednostima. Na prvom mjestu istaknuto je opće privredno značenje prostora, regije, kraja, naselja. U tom kontekstu podizana je prije svega modernija infrastruktura kao bazična osnova pristupa modernijoj organizaciji poljoprivredne proizvodnje, prerade, potrošnje itd.

Kako je u nas zemljište prije siromašno nego bogato, to nam mora biti u središtu pažnje da nam je proizvodnja na svakom hektaru od egzistencijalnog značaja. Međutim, prema iskustvu razvijenih nema mogućnosti čiste poljoprivredne obnove i revitalizacije ruralnog života u brdsko-planinskim naseljima bez razvoja urbanih infrastruktura i institucija. I tu je redosljed kao i u općoj revitalizaciji naselja: na prvom mjestu jesu veliki sistemi, prometna mreža, energetski izvori, komunalna mreža, masovni mediji, kulturne institucije, racionalne ekonomije itd. Pri tom javljaju se istovremeno brojne specifičnosti, jer su uvjeti rada i organizacije proizvodnje u tim prostorima ograničeni, nepovoljni, složeni i nejednaki. Prema tome, mora se računati sa širokom skalom subvencija po vrstama kultura, po jedinici proizvoda, po uvjetnom grlu, zatim u poreznim olakšicama sve do potpunog oslobođenja, u povoljnim kreditima s niskim kamatama i sl.

Komparativne prednosti moraju biti u središtu. Istovremeno se moraju respektirati pozitivne tradicionalne osnove »stila življenja« od graditeljstva do obrade tla i uzgoja stoke, odnosno uzgoja kultura. Drugim riječima, valja temeljito znanstveno poznavati povijesno nasljeđe stila i kvalitete življenja. Samo na toj osnovi može se planski zasnivati pristup rajonizaciji

s makrostanovišta i mikrostanovišta, rasporedu i oblikovanju naselja, organizaciji agrarnih areala, mreži velikih sistema, prioritetu djelatnosti kao mogućem profesionalnom odnosu itd.

Prema tome, za revitalizaciju poljoprivrede u brdsko-planinskim područjima presudni su ekološki činioci kao uvjet za poljoprivrednu proizvodnju. Tu posebno značenje ima nadmorska visina, nagib, sastav i vrste tla, vegetacijski period, raspored padavina, posebno golomrazica, snijeg, trajanje kišno-sušnih sezona itd.

Nemali značaj mora imati aklimatiziranost proizvodnih kultura. Budući da su tamo rašireni pašnjački prostori, potrebno je meliorirati i interdisciplinarnim pristupima poljoprivrednih stručnjaka staviti u funkciju bilo za ekstenzivno bilo za intenzivno stočarenje.

Što se tiče obradivih površina one su bez sumnje u svojim meliorativnim sanacijskim pothvatima mnogo složenije, jer pretpostavljaju veći udio i intenzivniju analizu pedologa, entomologa, dendrologa, agroekonomista, klimatologa, specijaliziranih stručnjaka ratarstva, voćarstva, stručnjaka za uzgoj divljači, akvakulture itd. Posebno poglavlje u ovome svakako predstavlja uzgoj i sakupljanje ljekovitog bilja, gljiva i drugih šumskih plodina. To prije što je to u nas zanemarena djelatnost zbijena u tradicionalne okvire. Tu je golemo polje rada za naše znanstvenike svih profila.

Što se tiče onih poljoprivrednih kultura koje imaju tradiciju kraja u komparativnoj prednosti proizvodnje, treba ih planski na znanstvenoj osnovi forsirati. Tu prije svega imamo u vidu neke mogućnosti proizvodnje krumpira, razne vrste stočnih repa, planinskog livadarstva itd., zatim velike mogućnosti proizvodnje pivarskog ječma, raži, zobi, prosa, napolice voća i dr. Tu bi trebalo na znanstvenoj osnovi više raditi na selekciji i uzgoju produktivnijih sorti, naravno, uz odgovarajuću tehniku i agrorokove.

Od stočarske proizvodnje u brdsko-planinskom prostoru nužna je obnova modernijeg ovčarstva i kozarstva, pa tek onda govedarstva i posebne vrste brdsko-planinskih konja, mazgi i magaraca. No i tu je potrebna naučna asistencija u uzgoju modernijih vrsta stoke, ali i modernije ekonomije na složenijim gospodarskim osnovama u brdsko-planinskim prostorima. Tu nam primjeri razvijenih aglomerata u planinskim naseljima u Sloveniji ili u alpskim zemljama mogu poslužiti kao putokaz, vodeći računa o našim uvjetima.

Postoje i velike mogućnosti masovno organiziranog pčelarstva koje je u ovim prostorima više nego tradicionalno.

Znanstveno-profesionalni i interdisciplinarni pristup revalorizaciji poljoprivrede u brdsko-planinskim prostorima moraju stvarati osnovu za njenu takvu organizaciju i takvu produktivnost koja će počivati na profesionalnom odnosu u pojedinim djelatnostima. U današnje doba samo stručno i profesionalno zanimanje može osiguravati socijalnu osnovu, može omogućavati profesionalno radno potvrđivanje i ekonomsko alimentiranje i samo na toj osnovi mogu se ljudi vezati u određene lokalitete življenja. Prema tome, želimo li bilo kakvu socijalnu i biološku reprodukciju u brdsko-planinskim prostorima, moramo je vezivati profesionalno uz izvore rada na tom tlu, jer je to tlo »erodivno« kako za ljude, tako i za njegovu zemljišnu podlogu na kojoj živi. Sve ove činjenice pretpostavljaju obnovu i modernizaciju mnogih sektora nekadašnjeg oblika i načina seljačkog življenja na tom prostoru. Npr. izdig i pregon stoke, pojila, točila, bačila, zatim obnovu i modernizaciju putova i staza, mlinova, sjenika, nastrešnica, hranilišta za divljač, rasadnika za uzgoj šuma i voćnjaka. Istovre-

meno pretpostavlja obnovu i modernizaciju specifičnih seoskih zanata: kolara, tesara, krovopokrivača, zatim kovača, ugljenara, kirijaša, čobana za ekstenzivno stočarenje, muzača ili pak stručnjaka za izradu posebnih vrsta sireva itd. itd.

Ponavljamo: svaki pristup mora u središtu imati mogućnost profesionalnog odnosa kao podloge za profesionalnu socijalnu sigurnost i promociju. Naravno, da to pretpostavlja kako na nivou naselja, tako i na nivou mreže naselja, mrežu potrebnih institucija za prihvata, skladištenje, doradu, preradu, pakovanje, transport, trgovinu itd. različitih proizvoda iz brdsko-planinskih krajeva. Međutim, selo mora imati i sve druge socio-ekonomske i kulturne institucije. Počev od školstva za opće obrazovanje do specijaliziranih škola, zatim zdravstvene institucije i najposlije institucije za provođenje slobodnog vremena. Ne smije se gubiti iz vida da se u revalorizaciji brdsko-planinskog područja mora izvršiti revalorizacija kontinentalnih turističkih mogućnosti i djelatnosti. Počev od izletničkog turizma do aerobalneološkoga i drugog mogućeg oblika sportsko-rekreativnih iskorištavanja, putem tzv. seoskog turizma modernih oblika.

* * *

Kao zaključno ističemo: sociologijski aspekti revitalizacije poljoprivrede sadrže osnovne paradigme razvoja socijalizma čija je prva zadaća smanjiti povijesnu razliku između sela i grada. Prema tome pristup je kompleksan. Njegovo polazište leži u Le Corbusierovoj tvrdnji da »u svojoj drugoj fazi industrijska civilizacija mora se razvijati samo na vitalnom seoskom prostoru, jer . . . ne mogu se reformirati gradovi, a da se ne uredi sela«. To je gubila iz vida naša dosadašnja društvena svijest. Revitalizacija sela i poljoprivrede mora polaziti od prostora kao mjesta življenja, od naselja ruralnog tipa kao načina stanovanja, od ljudi i njihova polja rada. Prema tome, od poljoprivrede kao jedne od grana privrednog razvoja. Ponavljamo, nema parcijalne urbanizacije društva. U procesima revitalizacije moramo koristiti neimarsko nasljeđe graditeljstva i stvaralačkog rada i transformirati ga prema profesionalnoj strukturi nomenklature zanimanja. Značaj poljoprivrede može se pokazati samo kroz njezinu modernizaciju i profesionalizaciju. Uostalom, suvremeni čovjek naše civilizacije potvrđuje se i alimentira preko profesionalne osnove i iz nje. Nauka u toj modernizaciji mora biti polazište. Međutim, potrebna je značajna transformacija cjelokupne agrarne politike s polazištem reorganizacije i revitalizacije poljoprivrede. Prema tome, nužna je i transformacija organa uprave, strukovnih i profesionalnih službi za potrebe sela i poljoprivrede. Bez toga nema mogućnosti primijenjene znanstveno zasnovane agrarne politike u selu i poljoprivredi.

Svetozar Livada:

Sociological Aspects of Agricultural Revitalization

Summary

The author analyzes sociological aspects of agricultural revitalization, beginning from a region as a place of living, from a rural type settlement as a way of living, and from people and their work. He stresses that in post-war Yugoslav development unregulated industrialization was accompanied by urbanization, but not as a way of life but as the development of village-towns.

In his opinion the basic developmental problems of agriculture are: the insufficient socialization of resources and work in agriculture, the unsolved relationship between farming and stock breeding, small farms, the unfavourable socio-demographic structure of the rural and farming population, the parallel existence of five farming modalities, the marginalization of the land as a means of production, and so on. These problems are especially prominent in the mountain regions of the country.

From the aspect of population policy and the spatial population distribution, these relations must be balanced by a revitalization of the rural and agricultural population. This makes necessary a transformation in the complete farming policy, beginning by the reorganization and revitalization of agriculture.

Социологические аспекты возобновления сельского хозяйства

Резюме

Автором обследованы социологические аспекты возобновления сельского хозяйства принимая за основу простор как место проживания, поселение сельского типа как способ проживания, людей и их труд. Автор утверждает, что в период послевоенного общественного развития, стихийная индустриализация сопровождается процессом урбанизации не как способ проживания но как сельское строительство.

Среди основных проблем встречаемых в ходе развития сельского хозяйства автор социализацию средств и работы в сельском хозяйстве, нерешенный вопрос между земледелием и скотоводством, раздробленность земли и имущества, неблагоприятные социодемографические структуры крестьянского и сельскохозяйственного населения, одновременно наличие пяти земледельческих модальностей маргинализация земли как средства производства и др. Эти проблемы резко выражены в гористой местности страны.

Обследуя эту проблематику с позиций популяционной политики и просторного расселения населения, автор указывает на надобность постоянного возобновления сельского хозяйства необходимого для достижения полного равновесия в этих отношениях при этом необходимо предусмотреть преобразование всей аграрной политики начиная с реформы и возобновления сельского хозяйства.